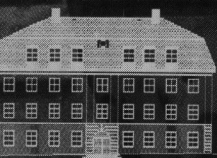

BEDRÄGLIGA BEGREPP

KÖN OCH GENUS I
HUMANISTISK
FORSKNING

Opuscula Historica
Upsaliensia 24

Bakom normen

Kvinnofrid och genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige

Karin Jansson

Jag kommer här att presentera tankar kring en genusteoretisk analysmodell, utarbetad i relation till mitt pågående avhandlingsarbete om synen på kvinnofrid i det tidigmoderna Sverige. Modellens syfte är delat. För det första ska den fungera som ett redskap i analysen av synen på våldtäkt i lagar och rättsprotokoll från 1600- och 1700-talet. Genus som analytiskt verktyg måste då ha förmågan att fånga den komplicerade och delvis motsägelsefulla bilden av synen på våldtäkt som finns i det empiriska materialet. För det andra syftar tankemodellen till att möjliggöra resonemang och diskussion kring konstruktionen av genus på olika samhällsnivåer. Målet är att kunna se struktur och aktör, respektive regler och praxis, som delar av en helhet – som delar av samma genuskonstruktion. För att kunna göra det kan inte konstruktionen betraktas som ett logiskt sammanhängande system, utan snarare som en komplex process fylld av konflikter och motsägande delar.

Artiklens titel *Bakom normen* är tänkt att illustrera grundtanken i min modell – att det bakom varje dominerande uppfattning om manligt och kvinnligt finns en konflikt. Enligt min åsikt är även de icke-dominerande normerna och föreställningarna av stort intresse. Jag tror att en metod som gör det möjligt att studera skapandet av genus som en konflikt kan resultera i en fördjupad och nyanserad bild av genuskonstruktionen. Genom att sätta konflikterna i centrum för förståelsen av genus blir också en diskussion kring förändring på flera nivåer möjlig.

Empiriska imperativ

Brottsrubriceringen våldtäkt fanns redan i de medeltida lands- och stadslagarna och kunde fram till slutet av 1700-talet leda till dödsstraff. I rättsprotokollen

var våldtäktsbrott sällsynta, och då de förekom ledde de relativt sällan till fällande domar. Flera forskare som stött på enstaka mål rörande sexuella övergrepp i svenskt rättsligt material från 1600- och 1700-talet har också påpekat detta.¹ Några har också uppmärksammat att synen på våldtäktsbrott var problematisk.² Mitt material, som består av över hundra mål där anklagelser om våldtäkt eller andra kvinnofridsbrott behandlas, ger möjlighet till en mer ingående studie av synen på våldtäkt.

I forskning kring det förmoderna samhällets syn på män och kvinnor framhålls bland annat att kvinnlighet var nära kopplad till sexualitet.³ Det fanns exempelvis föreställningar om att kvinnor var farliga fresterskor och att en kvinnas nej i sexuella sammanhang egentligen var ett ja. Manlighet förknippades istället med makt, erövring och våld.⁴ Mot bakgrund av de föreställningarna är de fåtaliga anmälningarna och fällande domarna i våldtäktsmål inte särskilt förvånande. Några forskare går emellertid så långt att de kategoriskt, utifrån läsning av bara några få våldtäktsmål, konstaterar att "kvinnor som anmälde våldtäkt inte blev trodda av rätten".⁵

Enligt min mening är det en alltför generaliserande och förenklad bild av rätternas inställning till våldtäkt i det förmoderna Sverige. I mitt material finns mängder av våldtäktsanklagelser som togs på allvar och en hel del som ledde till fällande domar. Kvinnor som anmälde övergrepp till rätten kunde bevisligen bli trodda och deras anklagelser tas på allvar. Jag kan inte säga som Inger Lövkrona om barnamörderskor eller Jonas Liliequist om tidelagare - att hundratals människor avrättades för dessa brott.⁶ Icke desto mindre avrättades åtminstone några män för att de befunnits skyldiga till våldtäkt och en hel del dömdes till andra hårda straff.⁷ Hur kunde det komma sig att

¹ Österberg & Lindström 1988, s. 99ff., Sundin 1992, s. 340ff., Lindstedt Cronberg 1997, s. 124ff., och Karlsson Sjögren 1998, s. 169f.

² Österberg & Lindström 1988, s. 100f. och Sundin 1992, s. 342f.

³ Se t.ex. Sundin 1992, Telste 1993, Gowing 1996, Lövkrona 1996, 1999.

⁴ Lövkrona 1999, s. 80f., s.144ff. Tyvärr är den svenska forskningen som behandlar föreställningar kring sexualitet, våld, manligt och kvinnligt i tidigmodern tid inte särskilt omfattande. Några exempel kan dock nämnas, Liliequist 1992, 1999, Lövkrona 1996, 1999 och Svahn 1999. För internationell forskning, se t.ex. Clark 1987, Telste 1993, Sommerville 1995, Gowing 1996 och Walker 1998.

⁵ Citat ur Lövkrona 1999, s. 80. Se även Lindstedt Cronberg 1997, s. 126 och Karlsson Sjögren 1998, s. 170.

⁶ Liliequist 1992, s. 69, Lövkrona 1999, s. 13.

⁷ Detta påstående beläggs utifrån mitt samlade material från 1600- och 1700-talet. Dödsstraffet för våldtäkt avskaffades formellt i och med Gustav III:s straffrättsreform 1779.

ansvaret för den illegitima sexualiteten ibland lades på männen medan kvinnorna förklarades fria från ansvar?

Utifrån den negativa bilden av kvinnan som liderlig fresterska och den positiva bilden av mannen som den mäktige förföraren blir de fällande domarna svårare att förklara än de friande. Lövkrona talar om att män i sammanhang då de tvingade kvinnor till sexuellt umgänge kunde hämta legitimitet för det i den positiva manligheten där erövring och förförelse ingick. Samtidigt utnyttjade de sin maktposition som till exempel husbönder då de tvingade sina underlydande pigor till sexuellt umgänge.⁸ Det är en mycket rimlig tolkning. Men vilken manlighet aktualiserades då män erkände sig skyldiga till våldtäkt? Och vilka föreställningar låg till grund för att vissa anklagelser om våldtäkt togs på allvar?

De föreställningar och normer kring manligt och kvinnligt som hittills presenterats i forskningen om det tidigmoderna samhället räcker långt för att begripliggöra synen på våldtäkt under perioden. Men de räcker inte hela vägen. I mitt empiriska material framgår att människor ibland grundade sitt agerande på andra normer och föreställningar än de som lyfts fram exempelvis i de rättsliga och religiösa diskurserna eller i forskning kring folkliga föreställningar. På tinget kunde män och kvinnor framföra olika tolkningar av ett händelseförlopp där till synes motsatta föreställningar låg till grund för tolkningarna.

Det empiriska material som jag har att utgå ifrån i min studie av synen på kvinnofrid i tidigmodern tid kräver att jag har analysredskap som förmår fånga denna mångfald – jag måste gå bakom de mest synliga normerna och föreställningarna. Det är utgångspunkten för följande tentativa resonemang kring genus i analysen av kvinnofrid i tidigmodern tid.

Normer och föreställningar

Mitt avhandlingsarbete handlar om kvinnofrid, framför allt synen på våldtäkt under 1600- och 1700-talet.⁹ I centrum för mitt intresse står normer och föreställningar kring manligt, kvinnligt, sexualitet och våld. Synen på

⁸ Lövkrona 1999, s. 80f.

⁹ Kvinnofrid används här i betydelsen de lagrum som samlades under rubriken "Kvinnofrid" i de medeltida stads- och landslagarna samt i 1734 års lag. I praxis var våldtäkt det som oftast anmäldes och därför står synen på våldtäkt i centrum för min undersökning.

kvinnofrid, eller våldtäkt, var med nödvändighet kopplad till kön. Den som begick våldtäkt var per definition en man och den som utsattes för brottet en kvinna.¹⁰ Både Kristoffers landslag och 1734 års lag inleder kvinnofridslagen med orden "tager man kvinna med våld".¹¹ Då ett kvinnofridsbrott rannsakades på tinget aktualiserades också en rad normer och föreställningar kring manligt och kvinnligt. Att problematisera kön i studiet av kvinnofridsbrott är därför närmast självklart.¹²

Jag har valt att använda termen genus, vilket dock inte i sig medför några klara riktlinjer. Genusbegreppet används på olika sätt av olika forskare och appliceras på olika nivåer.¹³ I den här texten kommer jag att röra mig främst på en analytisk nivå och resonera kring hur genus kan användas i den empiriska bearbetningen av rättsmaterial, i analysen av normer och föreställningar.

Innan jag går vidare i resonemanget kring genus vill jag stanna till något vid just begreppen norm och föreställning. De är centrala både i min undersökning och som begrepp i såväl det kriminalitetshistoriska som det genus-teoretiska forskningsläget. Jag ser normer och föreställningar som två olika sorters, nära sammankopplade, uppfattningar. Normer är föreskrivande medan föreställningar är beskrivande. Föreställningar bär upp normer samtidigt som normer skapar föreställningar. Jag betraktar inte normer som mer fastlagda än föreställningar, utan skillnaden mellan norm och föreställning ligger just i att normer talar om hur något bör vara, medan föreställningar talar om hur något tros vara. Både normer och föreställningar finns således på flera nivåer.

Jag betraktar lagarna som officiellt sanktionerade normer och i dem uttrycktes lagstiftarnas föreställningar. Inom kriminalitetshistorisk forskning har man diskuterat förhållandet mellan lagar och folkliga normer. Vissa forskare betonar den av statsmakten upprätthållna lagens överensstämmelse med de breda folklagrens uppfattningar. Då kunde rättsväsendet fylla en legitimerande funktion för statsmakten. Andra ser lagarna och rättstillämpningen

¹⁰ I kommentarer till 1864 års strafflag, skrivna i början av 1900-talet, tas denna presumtion upp. När det gäller våldtäkt förutsätts att offret är en kvinna. Det konstateras att mannen inte har något straffrättsligt skydd i detta avseende. Huruvida förövaren måste vara man diskuteras och man tänker sig också förövare av kvinnligt kön. (Hagströmer 1911, s. 365) Jfr dagens lagstiftning där detta könsmonster inte längre förutsätts.

¹¹ Kristoffers landslag, Edsöresbalken 12, 1734 års lag Missgärningsbalken 22:1. (Se Holmbäck & Wessén 1962, s. 206 och *Sveriges rikets lag...*)

¹² Jfr dock t.ex. Shorter 1977, Carter 1985.

¹³ Se t.ex. Åsberg 1998 för en översikt.

som statliga maktinstrument, ett verktyg i överhetens försök att disciplinera befolkningen.¹⁴

Diskussionen kring lagarnas legitimitet bör dock inte föras på en alltför generaliserande nivå. Olika delar av lagstiftningen hade olika syften och olika grader av folklig förankring. För att kunna avgöra lagarnas överensstämmelse med mer allmänt spridda normer tror jag att lagarna, rättstillämpningen och människors normuppfattningar måste studeras i detalj.

Normer och föreställningar fanns på flera nivåer i samhället och omfattades av olika grupper. Förutom lagarna utgick rättstillämpningen från mer eller mindre uttalade normer baserade på juridisk kunskap och erfarenhet. Vidare fanns en mängd normer och föreställningar som förekom i olika grad hos människor i olika samhällsgrupper. Normer och föreställningar kring våld, sexualitet och genus varierade mellan olika sociala grupper och mellan könen. Vad man ansåg vara rätt eller fel, lämpligt eller olämpligt, och följaktligen hur man agerade i olika situationer, berodde inte bara på om var kvinna eller man utan också på om man var adelsman, torpare, bondhustru eller borgardotter. Normer och föreställningar kunde också variera i styrka. Vissa var så starkt förankrade att de sällan eller aldrig uttrycktes eller ifrågasattes, medan det i andra fall var uppenbart för individen att hon valde att aktualisera en viss norm eller föreställning, istället för en annan.

Flera historiker har framhållit vikten av att studera normsystem för att förstå det tidigmoderna samhället i allmänhet och den tidigmoderna rätten i synnerhet.¹⁵ Jag ansluter mig till den åsikten och koncentrerar min studie av kvinnofrid till normer och föreställningar kring våld, sexualitet och genus. När historikern Dag Lindström talar om normsystem lyfter han framför allt fram normer och föreställningar kopplade till äran.¹⁶ Han pekar också på att det fanns många parallella normsystem som individerna omfattade i egenskap av de olika roller de hade i samhället. Olika normsystem aktualiserades till exempel för en man då han agerade som husbonde, mästare eller rådman. För forskaren kan delvis överlappande men separata normsystem verka komplicerade men för samtidens människor menar Lindström att det

¹⁴ Se Furuhausen 1996, ssk. kap. 1 och där anförd litteratur, se Lindstedt Cronberg 1997, s. 291f. för resonemang kring den religiöst ortodoxa synen på sexualitet och dess folkliga förankring.

¹⁵ Se t.ex. Lindström 1994 och Andersson 1998.

¹⁶ Ärobegreppet har inom den senare tidens forskning börjat betraktas som en nyckel till förståelsen av det tidigmoderna samhället och dess rättstänkande. Se t.ex. Sandmo 1992 och Lindström 1994.

”för varje individ [fanns] tydliga handlingsnormer som hon hade att rätta sig efter”.¹⁷

Hur tydliga handlingsnormerna var, är emellertid en öppen fråga. Jag tror att ett komplext system av normer och föreställningar ofta ställde de tidigmoderna människorna inför valsituationer – att handlingsnormerna inte alltid var entydiga och att människor hade möjligheter att välja. I min undersökning vill jag studera mångfalden av alternativa och konkurrerande normer och föreställningar som existerade i det tidigmoderna samhället.

Konflikt som konstruktion av genus

Ovan har diskussionen kring normer och föreställningar framför allt utgått från en kriminalitetshistorisk kontext. Normer och föreställningar handlar då framför allt om vad som ansågs vara rätt och fel ur ett juridiskt eller moraliskt perspektiv. Genusforskningen utgår från att vår förståelse av kön är formad av konstruerade normer och föreställningar kopplade till könskategorierna man respektive kvinna. Mitt resonemang kring begreppen norm och föreställning kan i princip överföras till det genusteoretiska området.

Genusforskningen har främst behandlat genus (eller kön) på en diskursiv nivå. Det gäller exempelvis Joan Scott vars text om genus som analytisk kategori från 1988 har haft mycket stor betydelse för svenska historiker som ägnat sig åt genusforskning.¹⁸ Min operationalisering av genus är i allra högsta grad inspirerad av Scott.

I definitionen av genus ansluter jag mig till någon sorts ”allmänförståelse” av begreppet och låter *genusuppfattningar* stå för *socialt och kulturellt skapade uppfattningar om män och kvinnor*.¹⁹ Själv ”skapelsen” av genus betraktas som en ständigt pågående *process*.²⁰ Med uppfattningar om män och kvinnor menar jag till exempel normer och föreställningar, idealbilder och värderingar.

Med termen *genusordning* kopplar jag samman genus med *organisering av samhället på olika plan*. Det kan till exempel gälla lagstiftning, rättsväsende, hushåll med mera – en samhällsordning där vissa genusuppfattningar finns

¹⁷ Lindström 1994, citat s. 550.

¹⁸ Scott 1988, kap. 2. För svensk forskning som inspirerats av Joan Scott, se t.ex. Hirdman 1988, Sommestad 1992, s. 22f. och Florin & Johansson 1993, s. 72f.

¹⁹ Se t.ex. Hirdman 1988, s. 51.

²⁰ Se t.ex. Scott 1988, kap. 2, Hirdman 1988 och Hagemann 1992.

inbyggda.²¹ Begreppet *genuskonstruktion* använder jag som en samlande term, som inbegriper både *genusuppfattningar* och *genusordning*.²²

Genusuppfattningar kan också likställas med icke-institutionaliserade uppfattningar om män och kvinnor och genusordning med institutionaliserade uppfattningar. Gränsen mellan genusuppfattningar och genusordning är flytande. Man kan till exempel fråga sig huruvida en väl inarbetad praxis inom rättsväsendet ska räknas som en del av uppfattningarna eller ordningen. Ordningen och uppfattningarna bör alltså inte ses som två separata enheter utan mer som ändpunkterna på ett kontinuum. Skillnaderna mellan ändpunkterna på detta kontinuum är graden av institutionalisering.

Organiseringen av samhället efter kön är beroende av uppfattningar om kön och vice versa. På så sätt är genusuppfattningar och genusordning relaterade till varandra. Men förhållandet mellan ordning och uppfattning är inte harmoniskt. En viss ordning kan råda utan att överensstämja med de dominerande uppfattningarna. Det kunde till exempel gälla då staten, som hade stor institutionaliseringsmakt, ville påverka undersåtarnas uppfattningar och beteende.²³

Olika grupper kan också företräda skilda uppfattningar. Då är det rimligt att tänka sig att de mäktigare grupperna i samhället har större möjligheter att institutionalisera sina uppfattningar än andra grupper. I det tidigmoderna samhället hade naturligtvis männen i den religiösa, ekonomiska och politiska samhällstoppen en närmast exklusiv rätt att definiera ordningen. Icke desto mindre kan andra uppfattningar ha existerat och haft stor betydelse för människor i deras vardag.

Scott analyserar genus framför allt på en diskursiv nivå och diskuterar genus som struktur. Det gäller även flera svenska historiker, till exempel Yvonne Hirdman och Anita Göransson.²⁴ Samtidigt betonas att strukturer och diskurser bärs upp av mänsklig praktik. När förändring berörs förläggs den till största delen till den strukturella nivån. Scott och Hirdman lyfter fram "extrema historiska perioder", bland annat krig och ekonomiska kris-

²¹ Genusordningen är en viktig aspekt av all ordning/organisering av samhället och begränsas inte enbart till de områden som direkt och explicit reglerar mäns och kvinnors villkor.

²² Jfr Scotts olika nivåer (Scott 1988, s. 42ff.) och Lövkronas begrepp "patriarkala strukturer" respektive "genusordning" (Lövkrona 1999, kap. 7).

²³ Inom forskning om tidigmodern tid används ibland begreppet socialdisciplinering. Begreppet används för att beskriva statsmaktens försök att, bl.a. genom sin kontroll över lag och rättsväsende, påverka undersåtarnas beteende och föreställningar. (För en definition och resonemang kring begreppet socialdisciplinering, se Andersson 1998, s. 50ff.)

²⁴ Scott 1988, kap. 2, Hirdman 1988, Göransson 1998.

situationer, som öppningar för förändring av genus.²⁵ Göransson menar att genuskonstruktionen förändras i takt med att det sker förändringar av maktbalansen i samhället. Hon framhåller att manligheten är närmare knutet till makten och förändras först. Därefter, och i relation till manligheten, och indirekt till makten, förändras kvinnligheten.²⁶ Naturligtvis är det så att genuskonstruktionen i allra högsta grad är formad av samhällets maktstruktur, som Göransson betonar, och att stora samhällsförändringar påverkar genuskonstruktionen.

Vad jag saknar är diskussioner om hur förändring kan uppstå i den dagliga mänskliga praktiken. Hur ska vi exempelvis betrakta den diskrepans som ofta finns mellan tydligt dominerande uppfattningar, som lagar och religiösa läror, och människors agerande? Om vi som genusforskare enbart koncentrerar oss på den genuskonstruktion som dominerar i ett samhälle riskerar vi att missa de genusuppfattningar som inte överensstämde med densamma och den dynamik som finns i mötet mellan olika uppfattningar.

De här tankarna skulle kunna kläs i termer av struktur och aktör, eller regler och praxis.²⁷ Jag vill emellertid inte ställa struktur emot aktör, eller regler emot praxis, utan strävar efter att se de olika nivåerna som delar av en helhet. I de genusbegrepp jag använder uttrycks det i att såväl genusuppfattningarna som genusordningen är en del av genuskonstruktionen. En förutsättning är då att genuskonstruktionen verkligen betraktas som en konfliktfylld process och inte som ett harmoniskt system.²⁸

Trots att Scott, Hirdman och Göransson oftast befinner sig på en annan analytisk nivå än den som jag intresserar mig för här, finns det i deras teoribyggen element som är fruktbara för mina syften – även om de inte lyfts fram så tydligt av författarna själva. Scott framhåller att uppfattningar och föreställningar om könen hela tiden reproduceras och skapar mening i nya sammanhang. Men hon menar också att det bakom varje uppfattning eller påstående om könen finns en konflikt. Den norm eller uppfattning som ”gäller” är alltså inte given en gång för alla, utan resultatet av en kamp.²⁹ Hirdman talar om genuskontrakt på flera olika nivåer, en ojämlig uppög-

²⁵ Scott 1988, s. 49, Hirdman 1988, s. 57ff.

²⁶ Göransson 1998.

²⁷ Se t.ex. debatten mellan Gudrun Andersson och Maria Sjöberg som till stor del bottnar i att Sjöbergs resultat bygger på studier av genus på en strukturell/normativ nivå, medan Anderssons resultat bygger på resonemang kopplade till praxis/aktörer. (Sjöberg 1996, 1997a, 1997b, 1998, Andersson 1997, 1998.)

²⁸ För ett liknande perspektiv, se Andreas Marklunds bidrag i denna antologi.

²⁹ Scott 1988, s. 43.

relse där köns förhållande till varandra regleras – ett förhållande som förändras i tid och rum. I genuskontraktets gråzoner pekar även hon på potentiella konflikter.³⁰ Göransson talar i termer av dynamiska möten mellan diskurser och motsättningar inom och mellan olika maktbasers könskonstruktioner.

I enlighet med resonemanget ovan (att det bakom varje norm och föreställning finns en konflikt) ser jag varje beståndsdel i genuskonstruktionen som resultatet av en kamp. Den process som leder fram till de dominerande genusuppfattningarna och som ligger till grund för genusordningen kallar jag för kamp om definitioner. Även Scott talar om definitioner men utifrån min forskningsuppgift är hennes resonemang alltför inriktat på diskurs och språk. Hon koncentrerar sig framför allt på hur manligt och kvinnligt formas i och genom språket och den språkliga praktiken. Jag inriktar mig främst på praktiken i sig – vad gjorde människor och vilka genusuppfattningar låg bakom deras ageranden?

Aktörer på tinget

Rätten, både i abstrakt och konkret betydelse, framstår närmast som ett idealiskt objekt för en studie av kampen om definitioner, det vill säga den process där genus konstrueras. Utifrån rätten i abstrakt mening, kodifierad i lagen och rättsapparaten, framfördes olika rättsanspråk på tinget. Män och kvinnor från skilda samhällsskikt framförde argument och sökte rättfärdiga sitt handlande. De talade, agerade och framförde sina tolkningar av eget och andras tal och agerande. På tinget fördes ständigt en förhandling om vad som var ett godtagbart beteende, där människors handlingar, lag, sedvana, tidigare praxis, kännedom om parternas allmänna anseende och olika människors uttalanden beaktades – en kamp om definitioner. Jag betraktar rätten som en arena där olika normer och föreställningar möttes och utmanade varandra. Där fastställdes också oftast en tolkning som den riktiga, i och med att rätten utfärdade sin dom. På det sättet sanktionerades vissa normer och föreställningar samtidigt som andra tillbakavisades.

Kampen om definitioner fördes inte mellan jämlika parter. Ett tydligt maktcentrum i det rättsliga sammanhanget var de statligt sanktionerade normerna och dess auktoriserade uttolkare, det vill säga lagen och domarna.

³⁰ Hirdman 1988, s. 54.

Det som komplicerar saken, men samtidigt gör den desto intressantare, är att domarna eller lagmännen inte alltid var skolade jurister under perioden. Avgörandet om en person var skyldig eller ej låg också ofta på nämnden, som var en samling lokalt betrodda män.

De som agerade på tinget, kårande- och svarandeparten samt vittnen, måste också ses som aktörer i definitionskampen. På det viset kan kampen om definitioner på det rättsliga planet också sägas innefatta uppfattningar hos olika grupper av människor i lokalsamhället. Men de lokala aktörerna var inte heller jämnstarka utan deras inflytande varierade bland annat beroende på deras anseende i lokalsamhället, social ställning, ålder och kön. Både män och kvinnor agerade på tinget, vilket gjorde det till en arena där även kvinnornas röster hördes. Detta till skillnad från exempelvis de politiska arenorna där kvinnorna sällan eller aldrig kom till tals.

Ett annat spännande inslag är att rättsväsendet under min undersökningsperiod genomgick en grundlig förändring – den så kallade ”judiciella revolutionen”. Den innebar mycket kortfattat att statsmakten stärkte sin makt och kontroll över de lokala rätterna. Det skedde bland annat genom krav på skolade domare på alla lokala ting, inrättandet av hovrätterna och skyldigheten för underrätterna att låta grova brottmål slutgiltigt behandlas av hovrätterna.³¹ För synen på flertalet brottskategorier och även andra rättsliga frågor innebar det en ökad enhetlighet.³² Det är också rimligt att tänka sig att den akademiska juridiska kunskapen fick allt större inflytande ute i landet.

Förändringen var inte heller könsneutral utan kan studeras och beskrivas i genustermer.³³ Den ökade statliga makten skedde i mycket på den lokala maktens bekostnad, men det var framför allt på en organisatorisk nivå, exempelvis genom att den lokala nämndens inflytande minskade. Man får heller inte glömma att makten, i form av inflytandet över ett måls utgång, i stor utsträckning också låg hos övriga aktörer på och utanför tinget. Vad exempelvis ett vittne sade, vilket stöd en kvinna som anmält övergrepp respektive en man som stod anklagad fick i lokalsamhället och hur människor

³¹ Till grova brottmål räknades t.ex. mord, dråp, våldtäkt, hor och stöld.

³² Om förändringarna inom rättsväsendet och dess resultat, se t.ex. Inger 1986, kap. 1 och 2, Österberg 1991 och Ylikangas 1994.

³³ Genusaspekten har börjat uppmärksammas den senaste tiden, se t.ex. Taussi-Sjöberg 1992, 1996, Andersson Lennström 1994, Sjöberg 1996, 1997, Lindstedt Cronberg 1997, Sjöberg 1997, Andersson 1998, Karlsson Sjögren 1998 och Lennartsson 1999.

agerade då ett brott begicks, kunde vara minst lika betydelsefullt för målets utgång.

Om man i högre grad betraktar genuskonstruktionen som resultatet av en kamp om definitioner tror jag att en fylligare bild av den tidigmoderna genuskonstruktionen kan tecknas. Det är också viktigt att resultatet av denna kamp inte bara var språkliga konventioner utan att det handlade om olika typer av praktik. Kampen fördes inte enbart på ett diskursivt plan utan i lika hög grad på en praktisk, jordnära nivå. Om en kvinnas vittnesmål inte togs på allvar, till exempel på grund av att hon hade ett utomäktenskapligt barn, var det ett sätt att manifestera en genusuppfattning (att kvinnor med utomäktenskapliga barn var lösaktiga och att lösaktiga kvinnor inte var tillförlitliga). Det faktum att kvinnan vittnade var en handling som ifrågasatte denna uppfattning och praktik – ingen skulle vittna eller kallas till vittne om man inte antog att det fanns någon chans att vittnet skulle bli trott. På tingen försiggick alltså ständigt en prövning och utmaning av dittills gällande normer och föreställningar. Prövningen utgick från både manliga och kvinnliga aktörer, liksom från människor ur olika sociala skikt.

Vad hände på Hallstad gård?

För att illustrera ovanstående resonemang presenterar jag här ett exempel på vad jag kallar en kamp om definitioner. Det handlar framför allt om hur mäns våld mot kvinnor kunde tolkas.³⁴

Våld var en central del av definitionen av våldtäkt, såväl på lagstiftningsnivå som i praxis och människors föreställningsvärld. Uppvisandet av skador användes också flitigt av kärandeparten för att bevisa att den anklagade mannen utövade våld.³⁵ I kvinnors berättelser om övergrepp definierades våldet som ett medel som mannen använde för att tvinga kvinnan till sexuellt umgänge. Våldet kunde ha olika "former" – våld för att få kvinnan att "ge sig", för att få henne att ligga ned, för att hindra henne från att göra motstånd etc. På det sättet beskrev kvinnor våldet som en del av det sexuella övergreppet och som stöd för sina berättelser kunde de ibland visa upp ska-

³⁴ Detta fall skulle kunna lyftas fram även utifrån andra aspekter. Här har jag valt att resonera särskilt kring våld förövat av män mot kvinnor.

³⁵ Jansson 1998.

dor – de synliga tecknen på att de utsatts för fysiskt våld.

Pigan Margareta Olsdotter anklagade fyra män för att ha försökt våldta henne i samband med ett barnsöl på Hallstad gård där hon tjänade. Saken behandlades på tinget i Tuhundra i Västmanland 1696.³⁶ De anklagade männen var Jonas Tilling, gårdsfogden Johan Liström och hovmästaren Nils Forsman, alla gäster till pigans husbonde, arrendatorn på Hallstad. Den fjärde mannen, Olof Larsson Näbb, var gårdskarl.

Margareta berättade att hon gått och lagt sig den aktuella kvällen för att något senare väckas av gårdskarlen Olof. Han ville att hon skulle gå upp med en nattpotta till Liström som var sjuk. Hon gjorde som han begärde och han följde med henne till kammardörren. Väl där kastade han in henne på sängen i rummet med orden ”såge jänta, jag fick henne in”. Tilling höll fast henne i sängen, rev upp hennes kläder och brottades med henne så att hon ”med stor möda skall kunna fria och försvara sin ära”. Trots att hon ropade kom ingen till undsättning. Istället steg Forsman upp ur sin säng, slog henne och hotade att hålla fast henne i benen.

Margaretas berättelse fick stöd av ett antal vittnesmål. En dräng på gården hade hört pigan ropa och be att få slippa. En annan piga hade sagt till gårdskarlen Olof att hon kunde gå upp med pottan istället för Margareta, men Olof hade varit noga med att det var just Margareta som skulle gå. Vidare hade Margareta genast berättat för flera personer om vad som hänt och visat upp skador. I sitt klagomål mot männen begärde Margareta bland annat ersättning för att hon varit sängliggande i sex veckor, för medicininköp och läkararvode.

Pigan Margareta anklagade alltså männen för våldtäktsförsök. Hennes berättelse ger bilden av ett planerat brott. Gästerna använde gårdskarlen för sina syften genom att låta honom hämta Margareta under falska förespeglningar. Då gästerna med Olofs hjälp fått Margareta till sig använde de våld för att tvinga henne till sexuellt umgänge. Hon demonstrerade sin motvilja genom att ropa på hjälp, göra motstånd och slutligen genom att fly. Margareta hämtade legitimitet för sin anklagelse ur landslagens stadganden om kvinnofrid. Där efterlystes just de bevis som Margareta lade fram: be-

³⁶ Källorna till exemplfallet är protokoll från Tuhundra härads laga ting 17–18½ 1696 (RA) och Svea hovrätts brev till Västmanlands länsstyrelse, 16/5 1696 (ULA).

vittnade rop och skador.³⁷ Den tolkning av händelseförloppet som Margareta presenterade stödde sig på den genusordning som straffbelade våldtäktsförsök. I sin beskrivning frammanade hon också en föreställning om manlighet – en genusuppfattning. Det var bilden av män som kallt beräkande försökte utnyttja en intet ont anande piga.

Missstanken mot de anklagade männen kan karaktäriseras som relativt stark och för att försvara sig framförde de en helt annan beskrivning av händelseförloppet. De erkände att de utsatt Margareta för våld men menade att våldet var legitimt.³⁸ Gårdskarlen Olof nekade till att ha varit i maskopi med gästerna. Han hade bett Margareta att gå upp till dem, följt med henne till dörren, och sedan gått och lagt sig. Liström berättade att han gått till sängs tidigt den kvällen och senare vaknat av att Tilling ”stimmats och rivits” med pigan i sängen. Eftersom han var sjuk vände han sig mot väggen och visste inget mer om vad som hänt. Att han på något sätt skulle ha varit delaktig i våldtäktsförsök nekade han till.

Tilling hävdade å sin sida att han vaknat av att Margareta låg i hans säng. Han kunde inte neka till att ha brottats med henne, men menade att det var för att hon kommit dit olovligen. Forsman, som vaknade av oväsendet i sängen, hade dragit slutsatsen att pigan kommit dit för att ”låta ligga när sig”. Eftersom han tyckte att det var dåligt av pigan att försöka utnyttja de fulla karlarna för att tjäna pengar, inledde han en ordväxling med pigan. Han skällde henne för hora och hon svarade med att kalla honom skälm. Han steg då upp och ”basade” henne med en lövruska dels för att få henne ut ur rummet, dels för att hon ”brukat munnen” mot honom. Alla anklagade nekade alltså och framhöll istället att Margaretas ogrundade anklagelse hade bragt dem i dåligt rykte och att hon borde straffas för sitt tilltag.

Att männen kunde hävda att våldet de utövade mot Margareta var legitimt

³⁷ Kristoffers landslag, edsöresbalkens 12 kapitel lyder som följer: ”Våldtager någon en kvinna, blir han gripen på fånsk gärning, och vittna så tolv män, då skall häradshövdingen genast skära upp budkavle och stämma till ting och döma honom under svärd och ej längre uppskjuta det. Om någon tager emot lösen för honom, böte han fyrtio marker, konungens ensak, och lämne åter lösensumman; hälften tage kvinnan och hälften konungen. Nu är han ej tagen på bar gärning; tillvitar kvinnan honom, att med våld utfört sin onda vilja, eller säger, att han brottades med henne och kunde ej få sin vilja fram, synas då kläderna rivna på honom eller henne och därtill blånad eller blodvite, eller höres rop och åkallan, det skall häradsnämnd pröva och rannsaka. Fälla de honom, då har han brutit edsöret.” (Citerat ur Holmbäck & Wessén 1962, s. 206.)

³⁸ Den här typen av argumentation förekommer i en hel del våldtäktsmål (Jansson 1998, s. 28).

byggde på att män i vissa situationer hade "rätt" att utöva våld mot kvinnor. Äkta män kunde och borde tillrättavisa sina hustrur (och sitt tjänstefolk och sina barn) om de inte betedde sig i enlighet med gällande normer. Tillrättavisandet kunde ske med legitimt våld, det vill säga kroppsaga.³⁹ I argumenten ovan utsträcktes rätten att aga ännu längre – till situationer där mannen inte direkt (som far, make eller husbonde) var överordnad kvinnan. Männen argumenterade alltså legitimitet från regleringen av aga som var en del av genusordningen. Att alla män i alla situationer hade rätt att aga alla kvinnor var emellertid inte en lagstadgad rätt. En förutsättning för argumentet som framfördes av männen i Tuhundra var ändå att det existerade en föreställning om att män även i andra relationer än inom äktenskapet och hushållet fick aga kvinnor. Föreställningen är ett exempel på en genusuppfattning.

Kampen om definitioner handlade här bland annat om definitionen av parternas möte och det våld som utövades. Margareta menade att hon blivit uppskickad till gästerna för att de ville ha sexuellt umgänge med henne. När hon, som en ärbar ung kvinna, vägrade dem detta tog de till våld för att få sin vilja fram. Utifrån föreställningar om att våld som medel för att tvinga kvinnor till sexuellt umgänge var illegalt definierade pigan händelsen som ett våldtäktsförsök. De anklagade männen definierade mötet på ett annat sätt och tillbakavisade i och med det Margaretas aktualisering av lagen.

Gästerna hävdade att pigan sökt upp dem för att prostituera sig. De beskrev Margareta som en lösaktig kvinna som kom till deras rum för att erbjuda dem sexuella tjänster. Som rättskaffens män var de då tvungna att tillrättavisa henne – först med uppmaningar om att hon skulle ge sig därifrån och, när det inte hjälpte, med våld.⁴⁰ De framställde därmed pigan som en normbryterska och sig själva som ordningens upprätthållare. Forsman hade, som han själv uttryckte det, haft "fog" för det våld han utövat mot henne. Det våld de brukat mot Margareta var därför inte av den typen som beskrevs i lagen om kvinnofrid. Utifrån olika genusuppfattningar, framför allt föreställningar om lösaktiga kvinnor som utnyttjade onyktra karlar i vinst-

³⁹ Se t.ex. Ohlander 1986, s. 19, Österberg & Lindström 1988, s. 102ff., 146ff., Sommerville 1995, s. 93ff. och Liliequist 1999, s. 191ff.

⁴⁰ Männen legitimerar förvisso sitt våld genom att hävda att Margareta begått ett normbrott och att våldet därmed var befogat. Men utifrån argumentationen i detta och andra mål tycks det ändå som om detta inte var helt självklart. Troligtvis existerade det olika åsikter om mäns rätt att aga kvinnor som inte direkt stod under deras husbondevælde.

syfte och normer kring aga, definierade de anklagade männen händelsen som något helt annat än ett våldtäktsförsök.

I det här fallet gick underrätten på pigans linje. Tilling fälldes för våldtäktsförsök och de övriga inblandade dömdes att fria sig med ed från att ha hjälpt honom. Underrätten ansåg alltså att de vittnesmål och omständigheter som gav stöd åt Margaretas berättelse var tillräckliga för att fälla Tilling. Därmed bekräftades hennes syn på det inträffade och den bild av männen hon tecknat. Samtidigt tillbakavisades den beskrivning av pigan och händelseförloppet som de anklagade fört fram. Margareta hade inte, före detta tillfälle, haft dåligt rykte, och det fanns inget konkret som talade för att hon själv tagit initiativet till umgänget.

Tuhundrarättens dom talar således mot uppfattningen inom forskningen att kvinnors anklagelser om våldtäkt inte togs på allvar. Trots att pigan hade en lägre social ställning än de anklagade männen, och trots att männen tillsammans gav en relativt enhetlig bild av vad som hänt, räckte pigans berättelse och det stöd den fick till fällande dom. Rätten definierade händelsen som ett våldtäktsförsök i lagens mening.

Svea hovrätt ändrade dock underrättens dom så till vida att gårdskarlen Olof, Liström och Forsman helt friades från misstankar och Tilling istället fick fria sig med ed. Domen innebar inte ett frikännande av Tilling, men saken överlämnades till hans samvete.⁴¹ Huruvida Tilling svor att han var oskyldig eller ej ger oss källorna inget besked om. Svor han eden blev han helt frikänd från pigans anklagelse och männens definition av det inträffade gavs därmed sanktion. Den slutliga domen i Tuhundrafallet gav alltså den anklagade mannen tolkningsföreträde till vad som hänt.⁴²

I ”Tuhundrafallet” var genusordningen närvarande såväl genom implicita hänvisningar till lagen om kvinnofrid och regleringen av aga inom hushållet, som i tingets organisation. Genusuppfattningar av olika slag aktualiserades bland annat i männens försök att framställa sitt våldsamma agerande som legitimt och deras sätt att beskriva pigan. Det sociala och kulturella

⁴¹ Mened betraktades under denna period som en mycket allvarlig synd, vilket gjorde personlig edgång till ett verksamt rättsmedel.

⁴² Man kan fortsätta att resonera kring det här fallet och bland annat sätta in domen, eller kampens utgång, i ett vidare perspektiv. I min avhandling arbetar jag med en hypotes om att synen på våldtäkt förändrades under loppet av 1600- och 1700-talet. Att lyfta in Tuhundrafallet i ett sådant sammanhang ryms emellertid inte inom ramen för den här artikeln.

konstruerandet av genus blir gripbart genom att rätten betraktas som en mötesplats för aktörer som agerade och argumenterade utifrån normer och föreställningar kopplade till kön. Margareta, de anklagade männen, rättens funktionärer och vittnena var alla aktörer i en kamp om definitioner – de skapade genus.

Epilog

Den fråga som brukar dominera den historiska genusforskningen är hur genus konstrueras, hur den ojämlika maktbalansen mellan könen reproduceras på olika nivåer. Syftet med min undersökning av kvinnofrid i tidigmodern tid är inte enbart att studera hur en ojämlik genuskonstruktion reproducerades på den rättsliga arenan. Istället vill jag använda genus som ett redskap för att komma åt mångfalden av normer och föreställningar kring våld, sexualitet, manligt och kvinnligt och deras förhållande till varandra. Analysmodellen är avsedd att användas inte bara för att studera den genuskonstruktion som reproducerades i synen på våldtäkt under 1600- och 1700-talet, utan också den genuskonstruktion som inte reproducerades – det som fanns bakom normen.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Svea hovrätts arkiv

Renoverade domböcker för Västmanlands län, (40b) 1696

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Västmanlands länsstyrelses arkiv

Landskansliet

Skrivelser från Kungl. Maj:t och centrala myndigheter, 1696

Litteratur

Andersson, Gudrun, 1997: "Underordning: axiom eller öppen fråga?", i: *Historisk tidskrift* 3.

— 1998: *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala.

Andersson Lennström, Gudrun, 1994: "Makt och myndighet. Kring 1686 års lagkommission och kvinnans vardagsmakt", i: Andersson Lennström, Gudrun & Lennerstrand, Marie, *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet*, Uppsala.

Carter, John Marshal, 1985: *Rape in England. An Historical and Sociological Study*, New York.

Clark, Anna K., 1987: *Women's Silence, Men's Violence. Sexual Assault in England 1770-1845*, London and New York.

Florin, Christina & Johansson, Ulla, 1993: "Där de härliga lagrarna gro ..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914*, Stockholm.

Furuhagen, Björn, 1996: *Berusade bönder och bråkiga båtsmän Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stockholm.

Gowing, Laura, 1996: *Domestic dangers. Women, words, and sex in early modern London*, Oxford.

Göransson, Anita, 1998: "Mening, makt och materialitet Ett försök att förena realistiska och poststrukturalistiska positioner", i: *Häftan för kritiska studier* 4.

Hagemann, Gro, 1992: "Postmodernismen en användbar men opålitlig bundsförvant", i: *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3.

- Hagströmer, Johan, 1911: *Svensk straffrätt. Föreläsningar II*, Uppsala.
- Hirdman, Yvonne, 1988: "Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning", i: *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1962: *Magnus Erikssons landslag. I nusvensk tolkning*, Stockholm.
- Inger, Göran, 1986: *Svensk rätts historia*, Lund.
- Jansson, Karin, 1998: "Får jag lov ligga med dig?" Normer och föreställningar kring kvinnofrid, genus och rätt, ca 1600-1770", opublicerat avhandlingsavsnitt, Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Karlsson Sjögren, Åsa, 1998: *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle, Umeå*.
- Lennartsson, Malin, 1999: *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund.
- Liliequist, Jonas, 1992: "Brott synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet", opublicerad doktorsavhandling, Historiska institutionen, Umeå universitet.
- 1999: "Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden", i: *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*, red. Mirikka Lappalainen & Pekka Hirvonen, Helsingfors.
- Lindstedt Cronberg, Marie, 1997: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1780*, Lund.
- Lindström, Dag, 1994: "Oärliga mästare och kivande makar Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", i: *Historisk tidskrift* 4.
- Lövkrona, Inger, 1996: "Suktande pigor och finurliga drängar Erotisk folklore och konstruktionen av kön i det förindustriella Sverige", i: Britta Lundgren, Inger Lövkrona och Lena Martinsson. *Åtskilja och förena. Etnologisk forskning om betydelser av kön*, Stockholm.
- 1999: *Annika Larsdotter, barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Lund.
- Ohlander, Ann-Sofie, 1986: *Kärlek, död och frihet Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige*, Stockholm.
- Sandmo, Erling, 1992: *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97. Tingboksprosjektet*, Oslo.
- Scott, Joan Wallach, 1988: *Gender and the Politics of History*, New York.
- Shorter, Edward, 1977: "On writing the history of rape", i: *Signs* 3.
- Sjöberg, Maria, 1996: "Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktionen i det tidigmoderna Sverige", i: *Historisk tidskrift* 3.
- 1997a: "Kvinnans underordning – en undantagshistoria?", i: *Historisk tidskrift* 3.

- 1997b: "Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia", i: *Scandia* 2.
- 1998: "Varför blundar äldrehistoriker för maktrelationen mellan könen?"
i: *Häftet för kritiska studier* 1.
- Sommerville, Margaret R, 1995: *Sex and Subjection. Attitudes to Women in Early-Modern Society*, London.
- Sommestad, Lena, 1992: *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Lund.
- Sundin, Jan, 1992: *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm.
- Svahn, Margareta, 1999: *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen Skällsord, stereotyper och könskonstruktioner*, Stockholm.
- Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen år 1734*, utgiven i faksimil-utgåva till 250-årsdagen av lagens tillkomst, Stockholm 1984.
- Taussi Sjöberg, Marja, 1992: "Kvinnorna på Njurundatinget på 1600-talet", i: *Historisk tidskrift* 2.
- 1996: *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm.
- Telste, Kari, 1993: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–1710*, Oslo.
- Walker, Garthine, 1998: "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England", i: *Gender & History* 1
- Ylikangas, Heikki 1994: "Ätten och våldet. Våldsbrotten i Norden vid övergången till nya tiden", i: *Historisk tidskrift för Finland* 43.
- Åsberg, Cecilia, 1998: "Debatten om begreppen – 'genus' i Kvinnovetenskaplig tidskrift 1980–1998", i: *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2.
- Österberg, Eva & Lindström, Dag, 1988: *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala.
- Österberg, Eva, 1991: "Social arena or the theatre of power? The courts, crime and the early modern state in Sweden", i: *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, red. Bengt Ankarloo m.fl., Lund.